

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.33

Н.І. ІГНАТОЛЯ

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті здійснено огляд існуючих теоретичних підходів до формування суті і змісту соціального капіталу як економічної категорії, а також наведено їх класифікацію за основними ознаками та принципами оцінювання соціального капіталу з погляду різних наукових шкіл і напрямів.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальні мережі, солідарність, взаємопідтримка.

Актуальність теми дослідження соціального капіталу визначається необхідністю залучення нових ресурсів і технологій, які б сприяли ефективнішому розвитку суспільства. Дослідження показують, що соціальний капітал є не тільки фактором ефективної економічної діяльності на рівні окремих соціальних груп і громад, а й каталізатором суспільного прогресу.

Концепція соціального капіталу несе в собі гуманістичні ідеї, центром яких є взаємовідносини людини. В сьогоденні умовах актуалізуються питання довіри, соціальної взаємопідтримки, солідарності, самоуправління тощо. Особливо важливим є введення у сферу наукових досліджень поняття соціального капіталу, який включає в себе аналіз взаємовідносин між людьми, підвищення їх ступеня і значення для розвитку суспільства.

Питання, пов'язані із дослідженням соціального капіталу, висвітлюються в працях представників різних наукових напрямів і соціологічних шкіл. Концепція соціального капіталу внаслідок своєї новизни та багатоплановості визначення самого феномену постійно поповнюється новими теоретичними й методологічними даними, систематиками, розширюється і поповнюється понятійний апарат.

Перші теоретичні уявлення про концепцію соціального капіталу склались у працях Е. Дюркгейма і М. Вебера. Класики соціологічної науки вважали, що за певних умов довіра може з індивідуальної якості, що характеризує особистість, перейти до характеристики окремої соціальної групи або суспільства в цілому.

Аналіз поняття соціального капіталу як незалежного соціального феномену став можливим з появою таких концепцій, як теорія соціального обміну (М. Мосс, Д. Хоманс, Р. Емерсон), економічна теорія капіталу (К. Маркс), аналіз соціальних мереж (А.Р. Радкліф-Браун, Б. Ульман). Од-

ним із найвідоміших теоретиків соціального капіталу, який ніколи не вживав цей термін, був французький політолог Алексіс де Токвіль. У своїй праці “Демократія в Америці” він відзначив, що американська демократія та її система обмеженого управління спрацьовувала саме через те, що американці досить успішно формували асоціації – як для громадських, так і для політичних цілей [1].

Вперше категорія “соціальний капітал” була введена в науковий обіг у кінці 60-х рр. ХХ ст. у розробках Ліди Д. Хеніфен [2]. На її думку, взаємодія в рамках сім’ї або громади дає її членам змогу акумулювати соціальний капітал, який допомагає задовольняти їх соціальні потреби і може використовуватися для поліпшення життя всієї громади. Вслід за Л. Хенніфен подальші дослідження соціального капіталу були продовжені в працях канадських дослідників, що вивчали соціологію міст: Джона Р. Сила, Александра Р. Сима і Елізабет Ст. Лузлі, Дж.С. Хомансом, соціологом Джейн Джейкобс і економістом Гленом Лоурі.

У 1960-ті рр. урбаністка Дж. Джекобе оперувала цим терміном у своїй праці “Життя і смерть великих американських міст”, де розглядала вплив соціального капіталу, реалізованого в соціальних клубах, на соціальну стратифікацію. Економіст Г. Лоурі використовував термін “соціальний капітал” в 1970-х рр. для аналізу проблеми економічного розвитку всередині міст. Поняття соціального капіталу у Г. Лоурі має допоміжне значення і розглядається як один із компонентів соціальної нерівності, поряд із матеріальним та фінансовим благополуччям.

Методологічний та герменевтичний підходи допомагають розкрити природу соціального капіталу, який має досить розгалужену структуру. На основі цього виділяють такі три рівні аналізу: мікрорівень, мезорівень та макрорівень. Мікрорівень відповідає індивідуальному рівню аналізу, де основною одиницею системи є індивід. Цей погляд висвітлюється у працях Г. Беккера, П. Бурдьє, Дж. Коулмена. Наприклад, у дослідженні П. Бурдьє “Форми капіталу” соціальний капітал індивіда визначається мережею його зв’язків, сумою накопичених ресурсів (культурного й економічного) і тим, як успішно індивід може привести їх у дію. Французький соціальний філософ наголошує на факті вкоріненості соціального капіталу, поряд з культурним, в економічному як такому, що не тільки є джерелом людських вчинків, а й соціальним полем відмінних систем модерного суспільства: культури та економіки. Тому освіта і виховання виступають первинними умовами для формування індивідуального соціального капіталу. Другий – мезорівень, відповідає таким осередкам володіння соціальним капіталом, як сім’я, група, корпорація, громада, спільнота та відповідним відносинам між ними. Р. Патнем, описуючи політичне та культурне життя в Італії та США, розкриває сутність таких понять, як “асоціації”, “клани”, “громадянське суспільство”, що формують соціальні мережі власного соціального капіталу, будуючи відносини всередині мережі на основі таких якостей індивідів, як взаємність і надійність, уподібнюючи соціальний капітал до громадянської чесноти. На третьому рівні – макрорівні – соціаль-

ний капітал виявляється предметом аналізу взаємодії мікро- та мезорівнів, тобто системою взаємовпливів індивіда на групу чи спільноту. До цього напряму слід віднести Ф. Фукуяму (F. Fukuyama) та Дж. Філда (J. Field), які детермінують соціальному капіталу функцію культурного компонента сучасних суспільств.

Метою статті є аналіз теоретичних підходів до розуміння соціального капіталу.

Соціальний капітал – складний феномен, оскільки для нього характерна зміна соціального простору та поля перебування. Трансформація його в інші форми стає можливою завдяки еволюції традиційного первісного значення категорії “капітал” до наукоємної термінології інших наукових дисциплін. Термін “капітал” має етимологічно латинське коріння, де *capitalis* означає “головний, важливий”. Тому соціально-філософський аналіз може слугувати основою для пошуку мотивів, цілей, смислів людської діяльності із залученням форм матеріального стану речей у світі. Суспільство “виробництва та споживання”, за словами філософа-постмодерніста Ж. Бодрійяра, постулюється як реальні та дійсні смислові константи суспільного буття. Обмін інформацією та залучення до сфери дослідження не лише теоретично, а й практично-прикладного знання розширює межі розуміння, що спрямоване на вивчення аналізу поведінки людини в соціальній системі, тобто існування її як особистості. Не кожне суспільство здатне усвідомити потребу взаємодії та колективної діяльності, кооперації ресурсів, що пов’язані із проблемами соціальної нерівності, співпраці та солідарності заради подолання стихійних чи глобальних загроз, формування культурного підґрунтя нації, спільноти, етносу, поширення соціальної мережі зв’язків та комунікації, встановлення діалогу “порозуміння”, якого бракує людству. Особливою відмітною рисою соціального капіталу є те, що він є надбанням всього суспільства, хоча кожен, хто хоче долучитися до нього повинен долучитися до практик людської діяльності, що виявляються як форми людських практик мовного та немовного характеру.

Дійсно, між соціальним капіталом та іншими формами (людським, культурним, символічним, інформаційним, інтелектуальним, економічним, фізичним капіталами) існує взаємозв’язок та взаємозалежність. Культурний капітал як інтегративна система охоплює сферу теоретичного та практичного знання. Підхід до аналізу цінностей та вподобань людини на основі аналізу теорії культурного капіталу свідчить, що соціальний капітал може конвертуватися в культурний, де його цільове значення зводиться до створення мереж поширення знань, ідей, зв’язків, навичок, інформації. Економічні відносини та суспільно-політична діяльність вливаються до сфери культурного соціального простору діяльності людини як особистості.

Наступним є символічний капітал, що визначається як здатність формувати думки. Вперше поняття символічного капіталу як особливого капіталу обраних, капіталу “престижу” було введено французьким дослідником П. Бурдьє. Здебільшого символічний капітал функціонує на рівні ділових відносин.

Соціальний капітал включає відносини між людьми, за допомогою яких переміщуються ресурси або інформація про ці ресурси. Соціальний капітал, на відміну від інших форм капіталу, не є виключною характеристикою індивіда, скоріше він охоплює відносини між людьми, в які залучений цей індивід. Іншими словами, соціальний капітал варто визначати як соціальні мережі. Мережева структура, або структура знайомств, визначає доступ людини до товарів та інформації за допомогою відповідних каналів. Таким чином, якщо стратифікація вимірюється через диференціацію прибутків, то для визначення соціального капіталу потрібно враховувати силу зв'язків, а також якісну різноманітність залучених у них індивідів.

Соціальний капітал являє собою сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних з включеністю в мережу [durable networks] певних інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання – членства в групі, яке, у свою чергу, формує колективний капітал [collectively-owned capital], “репутації” [credential], що дають змогу отримати кредити в різних формах.

Ці відносини можуть існувати тільки в практичному значенні, у формі матеріального і/або символічного обміну, який сприяє їх підтриманню.

Таким чином, обсяг соціального капіталу, яким володіє конкретний агент, залежить від розміру мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, і обсягу капіталу (економічного, культурного або символічного), яким володіє кожен із тих, хто з ним пов'язаний. Це означає, що соціальний капітал не можна повністю звести до економічного чи культурного капіталу певного агента, водночас він ніколи не є повністю незалежним від цих форм капіталу [5].

Найчіткіше проблеми сутності соціального капіталу були висвітлені в дослідженнях Дж. Коулмана. Працюючи на межі економіки і соціології, він вважав, що сутність “соціального капіталу” може бути розкрита, якщо в основу дослідження буде покладений принцип раціональної та цілеспрямованої поведінки, за допомогою якої можна пояснити не лише поведінку індивідів, а й розвиток соціальної організації [5].

На думку Дж. Коулмана, соціальний капітал, подібно до інших форм капіталу, продуктивний. Він сприяє досягненню певних цілей, домогтися яких при його відсутності неможливо. Так само, як фізичний і “людський капітал”, “соціальний капітал” полегшує виробничу діяльність. Наприклад, група, усередині якої існує високий рівень довіри, здатна зробити набагато більше порівняно з групою, що не володіє згуртованістю і довірою [5].

Проте використовувана Дж. Коулманом модель економічної людини не дає змоги виявити роль таких інститутів, як культура, традиції, релігія, в процесі накопичення соціального капіталу, відсутність визначення ускладнює класифікацію явищ і процесів, що належать до сфери функціонування соціального капіталу.

Проблема виявлення сутності соціального капіталу може бути вирішена при аналізі категорії “реципрокність”, широко використовуваної К. Полан'ї [9]. В основі реципрокності лежить обмін дарами. Обмін у бі-

льшості випадків має еквівалентний характер, а об'єктами обміну можуть виступати схожі за споживчими властивостями предмети.

Такий обмін не справляє значного впливу на добробут сторін, що беруть участь в обміні, але сприяє зростанню довіри, підвищує відвертість, тобто поліпшує “якість” стосунків. З часом, у міру зростання довіри і повторення взаємодій, відбувається накопичення “потенціалу” стосунків. У разі необхідності “потенціал” стосунків слугує основою для кооперації, об'єднання зусиль для досягнення загальної мети, наприклад, копання колодязя в селі для загальних потреб, прибирання території, спільної охорони ділянок.

Прикладом трансформації “якості” відносин у соціально-економічний ефект, тобто процесу перетворення “потенціалу” відносин у “соціальний капітал”, може бути запропонована Дж. Коулманом схема взаємодії фінансового, людського і соціального капіталу при вихованні дітей у сім'ї.

Можна звернутися до теорії раціональної поведінки, відповідно до якої кожен актор контролює певну частину ресурсів і зацікавлений у певних ресурсах і подіях, тоді соціальний капітал являє собою певний вид ресурсів, які доступні актору. Ці визначення ми знаходимо в працях Д. Хоуманса і Р. Блау, в яких соціальний капітал визначається за допомогою виконуваних функцій. Він включає в себе багато складових, які можна охарактеризувати двома загальними функціями: вони, по-перше, складаються із декількох соціальних структур і, по-друге, полегшують певні дії акторів усередині структури. Порівняно з іншими видами капіталу, соціальний капітал також є продуктивним. Він сприяє досягненню певних цілей, досягнути яких за його відсутності неможливо.

На відміну від інших форм капіталу, соціальний капітал поширений у структурі зв'язків між акторами і серед них. Більше того, організації, які мають певні цілі, можуть бути акторами (так звані “корпоративні актори”), як і індивіди. Взаємозв'язки між корпоративними акторами так само створюють для них соціальний капітал (обмін інформацією про ціноутворення в певних галузях).

Тому оволодіння ним є важливим поряд із такими елементами соціального капіталу, як довіра, взаємність, товариські відносини, солідарність та громадська включеність. Символічний обмін інформацією та знанням закріплює, систематизує нові ціннісні установки, що свідчить про тісний взаємовплив символічного та соціального капіталів як елементів культурного чи людського капіталів. Але символічний капітал не може існувати поза соціальним полем відносин у суспільстві, адже є легітимним і визнаним правом особистості, що закріплюється іншими агентами володіння соціальними благами та привілеями. Деякі сучасні науковці навіть ототожнюють значення соціального, символічного та людського видів капіталу.

Концепція соціального капіталу стала популярною в 1990-х рр. На сьогодні автори ведуть активну роботу зі систематизації і теоретичного узагальнення, а також розробки інструментарію для його дослідження.

Описана концепція соціального капіталу в контексті російського суспільства міститься в наукових працях Е. Аврамової, Т. Ворожейкіної, Г. Градосельської, С. Долуцької, Л. Колесникової, В. Радаєва, В. Римського, Л. Стрельникової, П. Шихирева і багатьох інших авторів. Питання функціонування соціального капіталу в ході дослідження неформальної економіки порушують Т. Шанін, А. Леденева, О. Фадєєва, Д. Старк, Л. Тимофєєва.

Застосування концепції соціального капіталу в дослідженні домогосподарств отримало своє відображення в ряді розробок, які мають в основному прикладне значення. Так, С. Барсукова розглядає роль соціальних взаємовідносин у мережевих обмінах домогосподарств у ракурсі сусідських відносин, а також при аналізі реципрокності. Механізм і особливості реалізації соціального капіталу у взаємопідтримці серед громад досліджуються також такими авторами, як: І. Штейнберг, О. Фадєєва, О. Лилова.

Зрозуміло, процес систематизації концепцій соціального капіталу ще не завершений, оскільки досі тривають дискусії щодо його закріплення як наукової категорії знання, хоча практичне втілення соціального капіталу як метанституту вже доведено історичними прикладами минулого століття, що засвідчують дані Світового дослідження цінностей (World Value Survey 1995–1998) [9]. Мовний досвід, моральні та культурні традиції, історична спадщина поряд з економічними, політичними та соціальними процесами історичного поступу людства детермінують структуру соціального капіталу як систему загальнодоступних благ та цінностей, що нарощуються з метою впровадження ідей ліберальної та дискурсивної демократії, запропонованих у працях Ф. Фукуями та Ю. Габермаса. Соціальний капітал як метанститут модерних практик людської діяльності є однією із тенденцій сучасної філософської думки, яка ставить завдання відшукати істинну “мудрість спілкування” на основі ґрунтовного аналізу структури суспільного буття. Тому переосмислення ролі “інтелектуального суб’єкта” є важливим завданням для управління та забезпечення доцільного функціонування суспільного життя індивідів. Соціальний капітал – “соціальний клей”, на основі якого можна вибудувати стратегію логічної зваженості та прогнозованості історичного поступу людства. Соціальна відповідальність, соціальна довіра та перехресна мережа комунікативних відносин слугують базовими передумовами онтологічної структури соціального капіталу в соціально-філософському дискурсі. Тому створення нової некапіталістичної економіки – “економіки ресурсів” як мобілізації додаткових ресурсів як стосунків між людьми дає змогу узгодити суперечності системи “особистість – суспільство”.

Автор теорії соціально-економічних криз український економіст М. Туган-Барановський у 1916 р. у праці “Соціальні основи кооперації” виклав основи теорії соціального капіталу [8]. На його думку, конкуренція і кооперація є двома основними взаємодоповнюючими процесами ринкової економіки й сьогодні тісно пов’язані з теорією розвитку соціального капіталу суспільства.

В. Степаненко здійснив аналіз концепції соціального капіталу в умовах посткомуністичного суспільства і показав його зв'язок з формуванням громадянського суспільства в Україні [9]. М. Лесечко та О. Сидорчук характеризують соціальний капітал з позицій державного управління та відносин держави з носіями соціального капіталу [10]. Е. Гугнін та В. Чепак визначають соціальний капітал як одну з форм капіталу, що, будучи багатofункціональним, сприяє задоволенню інтересів індивіда і водночас обслуговує суспільні та групові інтереси [11].

А. Бова вказав на тенденцію зменшення соціального капіталу в Україні і підкреслив, що особливістю цієї тенденції є зниження довіри до органів державної влади, падіння громадської активності на фоні збільшення довіри до сім'ї, родичів, колег, церкви і, відповідно, активізація діяльності саме в родинній та церковній сферах [12]. А. Багнюк визначає, що соціальний капітал, як і будь-яка інша форма капіталу, передбачає процес обміну, що відбувається певними порціями (дозами), де порція отриманого має перевищувати порцію вкладеного. Саме тут з'являється логічна необхідність у застосуванні такого поняття, як "суспільна квантифікація". Соціальний капітал – це "капітал соціального спілкування, капітал людських взаємин через обмін квантами істини, добра, краси, справедливості, закону, віри, правди" [13, с. 44].

Погоджуючись в основному з таким підходом, треба виокремити, на наш погляд, як мінімум дві досить суттєві проблеми. По-перше, невизначеність самого поняття "соціальна енергія", а по-друге, той факт, що така енергія може мати як позитивний, так і негативний потенціали (організована злочинність, сатаністські секти, корупція бюрократії).

У сучасній економічній науці капітал визначається як актив, здатний приносити дохід або ресурси, створені людьми для виробництва товарів та послуг [14].

Соціальний капітал – це сукупність усіх елементів, що підтримують існування суспільства, "клей", що з'єднує ці елементи та утримує їх разом [15].

Проте самі по собі ці зв'язки не є соціальним капіталом – ним вони стають лише в тому випадку, якщо використовуються доцільно.

Батьки володіють фінансовим і людським капіталом, який включає навички, здібності, освіту батьків. Залежно від того, наскільки між батьками і дітьми розвинута довіра, турбота, відвертість, увага один до одного, фінансовий і людський капітал батьків може трансформуватися в людський капітал дітей.

Висновки. Виходячи з проведеного дослідження, пропонується уточнення суті поняття "соціальний капітал" як потенціалу відносин, заснованих на чесності, довірі, взаємодопомозі, актуалізація якого приводить до соціального або економічного ефекту.

Таким чином, визначальна складова соціального капіталу виявляється в його здатності знижувати трансакційні витрати, невизначеність і ризик, підвищувати ефективність використання специфічних активів. Якщо фізичний капітал втілений в устаткуванні і будівлях, то соціальний капітал

є нематеріальною субстанцією. Соціальний капітал втілений у стосунках, що існують між членами сім'ї, групи, суспільства, нерозривно пов'язаний з ними і тому не може продаватися або передаватися в користування або володіння.

“Соціальна” складова соціального капіталу полягає в тому, що його носієм є сім'я, група, суспільство, а накопичення і використання відбувається у відносинах між друзями, колегами по роботі, просто незнайомими людьми.

Отже, у підсумку доходимо висновку, що соціальний капітал – це не лише метафора для визначення тенденції етапу самоорганізації розвитку суспільства, а й чинник визначення вектора суспільства знання, мережі поширення позитивного досвіду співпраці, морально-культурної системи норм, діалогічного способу мислення та взаємодії на рівні комунікативної парадигми та дискурсу.

Список використаної літератури

1. Сажина В.А. Социальный капитал малых сообществ : автореф. дис. / В.А. Сажина. – Москва, 2010.
2. Hanifan L.J. The Rural School Community Center / L.J. Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1967. – P. 130–138.
3. Бурд'є П. Соціальний простір і генезис “класів” [Електронний ресурс] / П. Бурд'є. – Режим доступу: http://bourdieu.narod.ru/sp/PB_SP_genese_de_classes.htm.
4. Бурдье П. Формы капитала / П. Бурдье ; пер. с фр. М.С. Добряковой // *Экономическая социология*. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.
5. Коулман Дж. Капітал соціальний і людський / Дж. Коулман // *Суспільні науки і сучасність*. – 2001. – № 3. – С. 121–139.
6. Барсукова С.Ю. Неринкові обміни між російськими домогосподарствами: теорія і практика реципрокності / С.Ю. Барсукова. – М. : ГУ ВШЕ, 2004. – 52 с.
7. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М., 1916. – 2-е изд. ; М., 1918. – 3-е изд. доп. ; М., 1919. – переизд. ; М. : Экономика, 1989. – 496 с.
8. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2001. – № 2. – С. 24–41.
9. Лесечко М.Д. Соціальний капітал: теорія і практика : монографія / М.Д. Лесечко, О.Г. Сидорчук. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
10. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2001. – № 1. – С. 49–56.
11. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // *Економічний часопис ХХІ*. – 2003. – № 5.
12. Багнюк А.Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі [Електронний ресурс] / А.Л. Багнюк. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Vahnuk.pdf.
13. Словник сучасної економічної теорії Макміллана. – М. : Инфра-м, 1997. – 608 с.
14. Smith M.K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education [Електронний ресурс] / М.К. Smith. – Режим доступу: www.infed.org/biblio/social_capital.htm.

Стаття надійшла до редакції 1 серпня 2012 р.

Игнатоля Н.И. Социальный капитал: теоретические подходы к определению

В статье представлен обзор существующих теоретических подходов к формированию сущности и содержания социального капитала как социально-экономической категории. Представлена классификация по основным признакам и принципам оценки социального капитала с точки зрения различных научных школ и направлений.

Ключевые слова: *социальный капитал, социальные сети, солидарность, взаимоподдержка.*

Ignatolya N. Social capital: theoretical approaches to determination

This article includes the review of existing theoretical approaches to the formation and nature and content of social capital as an sociological and economic category. This classification provided the main features and principles of assessment of social capital in terms of different scientific schools and directions.

Key words: *social capital, social networks, mutual.*